

יג תשובות קצרות בענייני מנהיגות

א. קיום הסכמים

שאלה: האם נציגי מפלגות מחויבים למלא הסכמים שהם חתומים עליהם?
תשובה: כל אדם חייב לעמוד בדיבורו, כדברי הגמרא (ב"ב מט ע"א): "שיהא הן שלך צדק, ולאן שלך צדק".¹ חובה זו אינה רק ערכית-מוסרית. חז"ל גזרו מכך גם חובה הלכתית. כך, לדוגמה, אדם שקנה מחברו חפץ, ולאחר ששילם חזר בו, וזאת לפני שהגביה או משך את החפץ - יש עליו קללה של "מי שפרע מאנשי דור המבול ומאנשי דור הפלגה ומאנשי סדום ועמורה וממצרים שטבעו בים, הוא יפרע ממי שאינו עומד בדבורו".² כך גם מי שהתחייב בעל פה לעסקה וחזר בו, לא זו בלבד שהוא נקרא "מחוסר אמנה", אלא ש"אין רוח חכמים נוחה ממנו".³ אם כך הדבר בעניינים פרטיים, ק"ו שכך ראוי להיות בענייני ציבור.

בשנת תשכ"ו, לקראת בחירות לעיריית רחובות, התייצבו מפלגות אגודת ישראל, פועלי אגודת ישראל והמפד"ל, ברשימה משותפת: רשימת החזית הדתית המאוחדת לעיריית רחובות. שני הנציגים הראשונים ברשימה היו חברי מפד"ל, והשלישי חבר אגודת ישראל. בהסכם אשר נערך בין שלוש המפלגות, עם הקמת החזית הדתית המאוחדת לעיריית רחובות, ועל דעת רבני העיר, נאמר שאם ייכנסו מרשימת החזית הדתית רק שני נציגים, יהיה האחד 'שייך' למפד"ל והאחר יהיה 'שייך' לאגו"י ופא"י. ואומנם, בבחירות שנערכו לעירייה ביום ז' במרחשוון תשכ"ו, קיבלה החזית הדתית המאוחדת רק שני נציגים, ונבחרו כחברי העירייה

1. וראה רש"י, כתובות פו ע"א ד"ה פריעת; פיה"מ לרמב"ם, שביעית פ"י מ"ט.

2. שו"ע, חו"מ רד, א.

3. שם, ז.

מטעם החזית הדתית שני הנציגים הראשונים ברשימה, שניהם חברי מפד"ל, ואילו לאגודת ישראל ופועלי אגודת ישראל לא הייתה נציגות בעיריית רחובות. משלא הסכימה המפד"ל לוותר על נציג אחד, הוגשה תביעה לדין תורה בעניין זה.⁴ התובעים היו חברי הסתדרות אגודת ישראל רחובות, והנתבעים היו חברי המפד"ל בסניף רחובות. התובעים דרשו שהמפד"ל תקיים את ההסכם שביניהם, שלפי תנאיו על אחד מנציגי המפד"ל בעירייה להתפטר לטובת נציג אגודת ישראל. טענת הנתבעים היתה, כי הסכם זה אינו תקף מבחינה הלכתית, מהסיבות שיתבארו להלן.

אין זה המקרה היחיד שבו נדונה פרשייה מעין זו. במקרה אחר, דן הרב יהושע אהרנברג⁵ בתוקפו של הסכם רוטציה בין חברי כנסת. שני חברים המייצגים שתי סיעות באותה מפלגה, עשו ביניהם הסכם שאם ייבחר רק אחד מהם, הוא מתחייב לפנות את מקומו לעמיתו אחר שנתיים. ואולם, בתום השנתיים, סירב הראשון לקיים את התחייבותו.

בהסכמים מעין אלה, קיימים מספר קשיים הלכתיים. קושי אחד הוא ש"אין אדם מקנה דבר שלא בא לעולם"⁶, וכאן הלוא מדובר בהקנאה של זכות שתבוא לידי מימוש רק לאחר הבחירות. קושי נוסף בהסכם כזה הוא בהיותו "אסמכתא", היינו התחייבות על-תנאי, בלי גמירות דעת לקיים, לפי שהמתחייב מקווה שהתנאי לא יחול, והוא לא יצטרך לקיים את ההתחייבות. שני קשיים אלה פוגמים בתוקפו של הסכם כזה, ולכן הוא אינו חל אלא רק יחד עם "מעשה קניין", ואין די בהסכם כתוב.⁷

הדיינים שנדרשו לשאלות אלו, הוכיחו שקשיים אלו אינם שייכים בנדון שלפנינו, וזאת מכמה סיבות:

4. פד"ר, ו, עמ' 166, תיק מס' 1390 (תשכ"ו) בבית הדין הרבני האזורי תל-אביב - יפו, בפני כב' הדיינים: הרבנים י' קוליץ - אב"ד, ש' מזרחי, ש' הכהן קוק.
5. שו"ת דבר יהושע ג, חו"מ סי' יח; שם, ד, סי' מח.
6. שו"ע, חו"מ רט, ד. וראה אנציקולפדיה תלמודית, ערך דבר שלא בא לעולם.
7. אמנם, פעמים שאף קניין אינו מועיל, משום שלרוב, הסכמים אלו עוסקים בהתחייבות לעשיית פעולות, וההלכה מגדירה התחייבויות כאלה כ'קניין דברים', שאין לו תוקף הלכתי. אכן, חלק מהפתרונות המובאים לקמן, מועילים גם לקושי זה.

- 1) אופני ההתחייבות בענייני ציבוריים שונים מאשר עניינים פרטיים שבין אדם לחברו, כפי שפסק הרמ"א (חו"מ קסג, ו) ש"כל דברי הקהל אינם צריכים קניין".⁸
- 2) התחייבות בשכר פעולה שתיעשה לטובת המפלגה, אף היא אינה צריכה קניין, שהרי הלכה היא⁹ ששכירות פועל אינה צריכה קניין. לכן, לדוגמה, אם ראובן אמר לשמעון שייתן לו שני זהובים כדי שידבר בשבילו לשלטון - עליו לשלם.
- 3) יש כאן התחייבות על גופו של האדם, ולזה אין צורך בקניין, ודי בשטר. זאת ועוד: כיוון שזו הדרך המקובלת שבה כותבים הסכם, הרי שיש להסכם תוקף מדין 'סיטומתא', שהוא קניין בדרך המקובלת על הסוחרים. עם זאת, יש החולקים על סברה זו,¹⁰ שכן לפי החוק הסכמים פוליטיים אינם ניתנים לאכיפה בבית המשפט, ואין זה מנהג הסוחרים. לכן, אף אם נאמר ש'סיטומתא' מהווה קניין אפילו בדברים שקניין אחר לא חל בהם, בהסכמים פוליטיים אין מנהג סוחרים.
- 4) ניתן לראות את הסכם הרוטציה כהסכם שבין שני שותפים, וממילא בחירתו של אחד מהנציגים נעשית מראש למחצית מתקופת הכהונה - ולא יותר ממה שנקבע מלכתחילה. נמצא שלאחר שנתיים, המשרה כבר אינה שייכת לו אלא לחברו. עם זאת, יש החולקים על סברה זו,¹¹ כיוון שבחירת הציבור מעיקרא היא בפלוני המוצב במקום מסוים ברשימה, ואין בכוחם של ההסכמים לבטל את בחירת הציבור.¹²
- 5) ברוטציה יש מעשה על פי אמירה של אחר, שיש בה התחייבות בלי קניין, שהרי המפלגות פרסמו את דבר קיומו של ההסכם, והציבור הלך והצביע על סמך

8. אולם ראה פד"ר, יח, בפס"ד המתחיל בעמ' 108, שכתבו שיש להסכמים כוח של ציבור, רק כאשר הם מתנהלים לפי הכללים שקבע הציבור. לעומת זאת, אם ההסכמים שנעשו בין אנשי ציבור אינם בהתאם לכללים שקבע ציבור, אין להם שום תוקף. לדוגמה, כאשר הם לא קיבלו אישור של הגורם המוסמך לאשר אותם, או שהם לא פורסמו. במקרה שנידון שם, נחתמו בחשאיות שלושה הסכמים הסותרים זה את זה.

9. מרדכי, קידושין סי' תקמד, הביאו הבית יוסף, חו"מ סי' קפה אות י'; וכן נפסק בהגהת סמ"ע, שם, כו.

10. פד"ר, יח, שם.

11. הרב משה שלום שור, 'הסכם בעל פה לרוטציה', שערי צדק, ג (תשס"ג), עמ' 410-425 אות ו.

12. אך צ"ע, שהרי אם ההסכם היה גלוי לעיני הבוחרים, הרי שהם ידעו על כך מראש. נוסף על כך, טענה זו מובנת כאשר הבחירות הן אישיות, כגון לראשות עירייה או בחירת רשימות לכנסת ע"י חברי המפלגה, אך כאשר הבחירה היא במפלגה - הטענה שהבחירה היא אישית צריכה בירור.

ההסכם. דבר זה דומה לדין 'לך ואבוא אחריך' או 'קנה סחורה ואשתתף עמך', וכדין ערב שאינו יכול לחזור בו.¹³

6) עוד מצאנו בהלכה, שלא ניתן לחזור מהסכם כזה כאשר הוא בכתב. כן פסק השולחן ערוך (ח"מ סי' שכ סע' ב):

המקבל שדה או פרדס כדי לעבוד אותו ולהוציא עליו יציאות ויתן לבעל הקרקע שלישי התבואות או רביע או מה שיתנו ביניהם, הוא נקרא מקבל.
הגה: ואין כותבין שטר ביניהם, אלא מדעת שניהם, שמשנכתב השטר אין יכולין לחזור בו והוי ליה כמלוה בשטר.

בסופו של דבר, בדין החזית הדתית המאוחדת לעיריית רחובות, קבע פסק הדין שעל הנציג שחתם על ההתחייבות לכבד את ההסכם ולהתפטר, כדי שייכנס במקומו נציג אחר לעירייה. הוגש ערעור על פסק הדין לבית הדין הגדול, והוא נדחה.¹⁴

מסקנות בית הדין התבססו בעיקר על הסיבה הראשונה דלעיל, שבהתחייבות הנוגעת לעניינים ציבוריים, אין צורך במעשה קניין:

א. ציבור ובני העיר חייבים לקיים את התחייבויותיהם גם מבלי שנעשה עליהן קניין, גם משום שציבור דינו כבי"ד לכלל ישראל; גם משום ששותפים אינם צריכים קניין; וגם משום תקנת הציבור, על מנת שלא יבואו לידי קטטות ומריבות.
ב. הלכה זו, שציבור אינו צריך קניין ו"דבריו ככתובין וכמסורין דמי", חלה לא רק בדברים שקניין מועיל בהם אלא גם בדברים שאין הקניין חל בהם. לכן גם ב"אסמכתא" וב"דבר שלא בא לעולם" או שאין בו ממש, אין הציבור יכול לחזור בו.

ג. יחיד הפועל על דעת ציבור, דינו כציבור ואינו יכול לחזור בו. הוא הדין ביחיד המתחייב כלפי הציבור, אף כשאינו נציג הציבור.

עוד הוסיפו על כך דייני בית דין הגדול, שפרנסי ציבור, בשליחותם בענייני הציבור, צריכים להימנע משימוש בטענות שהתחייבויות אשר הם קיבלו עליהם אינן מחייבות. דיבור והתחייבות, ובמיוחד בענייני ציבור, הם דברים שבקדושה, אשר

13. הרב שור, שם, אות ה.

14. פד"ר, ו, פס"ד המתחיל בעמ' 173.

יש לשומרם ולקיימם במלוא הכוונה כלשונם וכרוחם, וחלילה לחללם. וכדברי הרשב"ש (שו"ת, סי' תקסו):

צא וראה בכל קהלות הקדש איך הם מתנהגים בענין זה, שלעולם אינם חוזרים, לא משום דבר שלא בא לעולם, ולא משום הונאה... ועוד, שגנאי הוא לציבור לומר מוטעים היינו... ואלים כחא דצבורא ככח בית דין; ואם באנו לבטל מכירתם, אם כן מה כח בית דין יפה.

בנוגע לשאלה אודות הסכם רוטציה שבין שני חברי כנסת, הרב אהרנברג סבר שגם במקרה זה יש להסכם תוקף מבחינה הלכתית, אם כי לא התבסס על כך שהסכמים ציבוריים אינם צריכים קניין. טענותיו התבססו על הנימוקים הנוספים שהוזכרו לעיל, ובעיקר טען שמכיוון שכך הוא המנהג, ועל דעת כן נערכו הבחירות, יש לכך תוקף הלכתי.¹⁵

כך וכך, נמצאנו למדים, שפוסקים שנדרשו לשאלת הסכמים הנוגעים לבחירות, מצאו את הדרך לקיים את אותם הסכמים, למרות שמבחינה הלכתית 'יבשה', ייתכן והם אינם מחייבים. בית הדין הרבני התבסס בפסיקתו על הכלל שהסכמים ציבוריים אינם טעונים קניין, ואילו הרב אהרנברג השתמש בכלים אחרים. הצד השווה שבהם, שהסכמים - במיוחד ציבוריים - חייבים לקיים, והם חלק בלתי נפרד מדרך התנהלות שלטונית.

ב. אחוז חסימה

שאלה: האם נכון לח"כים דתיים לפעול להקטנת 'אחוז החסימה', או שדווקא טוב שאחוז החסימה ייוותר גבוה?

תשובה: בלא שניזקק לשאלת סוג המשטר המועדף בתורה ובהלכה - סוגיה רחבה שאין כאן המקום להאריך בעניינה - אין חולק על העובדה שהמשטר הנוהג כיום במדינת ישראל הוא משטר דמוקרטי. משטר כזה מבוסס על קיומן של בחירות שיויוניות, והליך זה הוא ממש נשמת רוח אפו של משטר דמוקרטי. לבחירות

15. ליתר נימוקיו, ראה בהרחבה בתשובותיו שנזכרו בהערה 5 לעיל.

אלה יש צורות שונות, במדינות שונות. במדינת ישראל נהוגות בחירות יחסיות-ארציות, ואלה כוללות 'אחוז חסימה', שהוא סף החסימה החוקי. מתחתיו אין 'מנדט', היינו, שאין זכות ייצוגית בפרלמנט, בכנסת.

אשר ליתרונות וחסרונות לגודלו של אחוז החסימה: מחד גיסא, ככל שאחוז החסימה נמוך, כך יינתן יותר ייצוג להרכב האוכלוסייה ולמגוון הדעות שבה. מאידך גיסא, ככל שאחוז החסימה נמוך, ריבוי המפלגות עלול להקשות על הרכבת ממשל יציב. ההשוואה בין הנהוג הרווח במדינות שונות מורכבת, שכן קיים שוני רב ביניהן בנוגע לבחירות עצמן - לדוגמה, בשאלה באיזו מידה ניתן משקל לכל אזור ולכל מחוז כשלעצמו. מכל מקום, במדינות שונות נוהג אחוז חסימה שונה. לדוגמה (בימים אלה, שנת תשפ"ב - 2022): בשוודיה - 4%, בפולין - 5%, בצרפת - 12.5%. בהולנד ובמקדוניה, לעומת זאת, אין כל אחוז חסימה (להוציא מפלגה שאין לה די קולות אפילו למנדט אחד), וגם בפינלנד ובפורטוגל אין אחוז חסימה, אלא ששם הבחירות הן אזוריות.

במדינת ישראל נהוג היום אחוז חסימה של 3.25%. ואולם סף חסימה זה הוא חדש - יחסית, והוא נקבע רק בשנת תשע"ד (2014). משנת קום המדינה ועד לשנת תשנ"ב (1992), כלומר קרוב ל-45 שנים, אחוז החסימה עמד על 1% ולא זע ולא נע לא למטה ולא למעלה. בין השנים תשנ"ב-תשס"ג (2003-1992), אחוז החסימה היה 1.5%, בשנת תשס"ד (2004) הוא הועלה ל-2%, וכאמור, כעבור 10 שנים, הוא טיפס ל-3.25%.

ברור שההלכה אינה נותנת דעתה לשאלה אם רף החסימה יוצב על 1% או על 1.5% וכו', אך דומה שכן נכון לתת את הדעת לשאלה העקרונית, אם לתעדף אחוז חסימה גבוה או לתעדף דווקא אחוז חסימה נמוך.

ובכן, מקורות רבים מצביעים על ראייתה של תורה בעין חיובית מתן ייצוג הולם למיגוון פלחי האוכלוסייה, בכל שנוגע לענייני ציבור. מקורות אלה, ראשיתם כבר בתורה עצמה, הם חורזים את מהלך השתלשלות ההלכה בכל הדורות, ואחריתם בעת החדשה.

כאשר נזקק משה רבנו למינוי הסנהדרין הראשונה (במדבר יא, טז), הרי שהוא עשה זאת תוך דאגה לייצוג שבטי הולם - נציגות שיויונית לכל אחד ואחד מ-12 שבטי ישראל: "מכל שבט ושבט"¹⁶. כך גם חלוקת הארץ לא נעשתה אלא תוך שותפות

16. סנהדרין יז ע"א.

נציג ייחודי לכל אחד ואחד משבטי ישראל,¹⁷ והדבר אף הפך משאב הלכתי לדורות, בעניינם של יתומים, ותוקף מעמדו של אפוטרופוס עבורם¹⁸. נכון הוא שהייצוג לא היה יחסי לגודלו של כל שבט ושבט, אך כן הייתה הקפדה למתן ייצוג לזהותו ולייחודו של כל שבט.

לימים, כך נהגו גם ביחס ל'מעמדות' - היינו כינונה של נציגות כלל ישראלית שהייתה שותפה להקרבת קרבנות הציבור, הן במקדש והן בתפילות בעריהם: "לפי שנאמר (במדבר כח, ב): 'צו את בני ישראל ואמרת אליהם את קרבני לחמי', וכי היאך קרבנו של אדם קרב והוא אינו עומד על גביו? התקינו נביאים הראשונים עשרים וארבע משמרות, על כל משמר ומשמר היה מעמד בירושלם, של כהנים של לויים ושל ישראלים".¹⁹

השתדלות דומה הייתה ביחס להרכב בית הדין הגדול, שיכיל לא רק ישראלים - שמטבע הדברים הם הרוב - אלא גם כהנים ולויים²⁰; והוא הדין ביחס לממוני הקהל, שתהיה בתוכם נציגות של המעמדות הכלכליים השונים: "עשירים, בינונים, תחתונים";²¹ הוא הדין שמירת אינטרסים של גילדות מקצועיות²² ועוד.

בעת החדשה, הקדיש הראי"ה קוק תשובה חשובה לענין זה.²³ התשובה נכתבה כמענה לפניית רבה הראשי של צ'כוסלובקיה אותה שעה, הרב ד"ר חיים בראדי. הרקע לתשובה זו, בתמצית: אחרי מלחמת העולם הראשונה, הונהגו בצ'כוסלובקיה בחירות דמוקרטיות, ולכל מחוז ניתנה זכות להחליט על השיטה ההולמת. בעיר מונקאטש היה רוב לאנשי שלומו של הרבי ממונקאטש, ואלה הנהיגו את הקהל לבדם, בלא שניתן כל ייצוג למיעוטים: ציונים, חסידי בעלז, ויז'ניץ ועוד (ככל הנראה השיטה שנהגה הייתה: 'בחירות רוביות', שבהן הזוכה בבחירות זוכה באופן מוחלט, והיריב אינו זוכה בדבר). מיעוטים אלה פנו לשלטונות, בבקשה להחליף את השיטה לבחירות יחסיות, והשלטונות מצידם פנו לרבנים המקומיים כדי שיחוו

17. עי' במדבר לד, יח.

18. קידושין מב ע"א.

19. תענית פ"ד מ"ב.

20. עי' ספרי, דברים, שופטים אות קנג.

21. עי' שו"ת חת"ס, ה, חו"מ סי' קטז, ועוד.

22. ראה סוכה נא ע"ב: "ולא היו יושבין מעורבין, אלא זהבין בפני עצמן, וכספין בפני עצמן, ונפחין בפני עצמן, וטרסיים בפני עצמן, וגרדיים בפני עצמן".

23. שו"ת אורח משפט, סי ב.

את דעתם. רבני המחוז אכן חיוו דעתם, אלא שחלקו זה על זה בסוגיה. שר הפנים גלגל אפוא את השאלה לפתחו של הרב הראשי, הרב ד"ר חיים בראדי. הרב בראדי צידד בקיומן של בחירות יחסיות, אך אחר ששר הפנים עידכן אותו שישנן דעות אחרות, הציע הרב בראדי להפנות את השאלה לגדולי התורה שבארץ ישראל - הרבנים הראשיים, וכך היה.²⁴

הראי"ה הכריע בלשון שאינה משתמעת לשתי פנים, כי ההלכה מתעדפת מתן ייצוג הולם למגוון האוכלוסייה. הוא נסמך על המקורות הנ"ל, והוסיף:

הדבר מסכים לדרך התורה שיהיו באי כח מכל חלק מחלקי הצבור כשיש בהם שנוי באיזה צד, ולא נאמר שהרוב לבדו יהיה השורר בכל... דרך הישר והטוב הוא ליתן יד ושם לכל חלקי הציבור, בכל דבר שבקדושה, ובכל סדר של הנהגת הכלל... שכך היא המדה הנכונה, שיהיו כלולים מכל החלקים שיש בהם התייחדות מפורטת בפני עצמם... שכל חלק מהציבור המסומן באיזה חילוק מיוחד, בוחר את באי כחו, ואח"כ כולם מנהיגים את הצבור בכללו... דבר פשוט, שצריך לבחור מכל שבט ושבט... שזו היא מדתה של תורה, לבחור ממונים מכל חלק רשום מן הציבור, וחוזרים אח"כ כל הנבחרים ומנהיגים ביחד את הצבור כולו... רואים אנו דעת תורה, שכל זמן שיש איזה צד חילוק בין האנשים, אי אפשר לקפח את זכויותיהם, שלא יהיה להם ממונה מצדם, וק"ו כשמסכימים להתאחד בהנהגה אחת, שאי אפשר שיפסידו בשביל אהבת השלום והאחדות מצדם, ולענין השלום בודאי דעת הציבור תהיה סומכת רק כשיהיה להם בא כח גם כן מצדם בהנהגת הכלל.

הראי"ה מוסיף גם נימוק תועלתני: "אם לא ע"י התקנה הזאת של בחירות יחסיות, יוכל הדבר לבא לידי פירוד ופרור בקהלות, שהרי פשוט הוא שאם לא יפויס המעוט, יעמיד לו במה בפני עצמה, ומצד הדין, גם כן לא יהיה אפשר למחות בידו... וכדי למנוע מקלקלות כאלה, אין לנו דרך טובה וישרה מהבחירות היחסיות".

אמור מעתה, יש לתת ייצוג הולם למירב פלחי האוכלוסייה; זו דרכה של תורה. אמת, גם לתעדוף זה יש גבול, והגבול הוא אי-יציבות משטרית. ברם דומה - ואף

24. התיאור נרשם על ידי שלמה זלמן שרגאי ופורסם בסיני, שנה ז, כרך יד (כסלו-אייר תש"ד), עמ' ק-קא; ראה גם בספר משאת משה (ספר זכרון לר' משה קנלר), עמ' 168-187.

הוכח בעליל - שניתן לקיים יציבות משטרית גם באחוז נמוך משמעותית מהנהוג היום במדינת ישראל. אם כן, טוב יעשו הח"כים אם יחתרו להפחית את אחוז החסימה, כך שהוא יעמוד על 2%-1%, כשיעור שנהג ברוב שנות קיום המדינה, עד לשנים האחרונות. בכל אותן שנים - למעלה מ-60 שנה - המשטר לא היה פחות יציב משהוא עתה, ולעומת זאת העלאת אחוז החסימה הדירה מיגוון אוכלוסייה לא מבוטל מייצוג הולם. אם כן, מעוות זה יכול לתקון.

ג. על שיטת הבחירות לכנסת

שאלה: האם נכון לח"כים הדתיים לפעול למעבר משיטת בחירות יחסיות-ארציות לשיטת בחירות אזוריות, או אף לבחירות בשיטה הרובנית?

תשובה: במדינת ישראל נוהג שיטת הבחירות היחסיות-ארציות. שיטה זו הונהגה כבר במוסדות היישוב שקדמו להכרזת העצמאות, ומאז ועד עתה, גם לאחר כינונה של המדינה, מתקיימות בחירות בשיטה יחסית-ארצית. נכון הוא שבמהלך השנים עלו כמה וכמה הצעות לשינוי השיטה, אם לשיטת בחירות אזוריות, אם לשיטת בחירות רובניות, ואם להצעות ביניים שונות. ברם, להוציא שינוי חוזר ונשנה של אחוז החסימה, הרי שבכל הנוגע לשיטת הבחירות עצמה - משנה ראשונה זו לא זזה ממקומה: בחירות יחסיות-ארציות. יתרונות השיטה - בעיקר בביטוי שהיא נותנת למגוון האוכלוסייה, האפילו על חסרונותיה - בעיקר החשש מהיעדר יציבות שעלול להיגרם ממנה.

דומה כי המקורות שנפרשו בשאלה הקודמת, וביותר תשובת מרן הראי"ה קוק זצ"ל שתוארה שם, מלמדים כי ככלל, ההלכה אינה מצדדת בשיטת הבחירות הרובניות. בשיטה זו, בסופו של דבר, לא מוענק כל ייצוג למיעוט, אפילו כאשר הוא מיעוט גדול מאוד, ועל אחת כמה וכמה כאשר מדובר במיעוט קטן. ההלכה אינה סובלת רמיסה כזו של קול המיעוט. כפי שנזכר, חשוב מאוד להלכה לתת ביטוי למגוון האוכלוסייה, למצער עד גבול של היעדר יציבות ממשי.

יתרה מזו; השיטה הרובנית גורמת לא פעם לעיוות, לפי שהייצוג אינו משקף בהכרח את קולות הבוחרים. הואיל ונציג מחוז הבחירה נבחר ברוב רגיל, הרי מועמד שזכה

ב-51% מן הקולות הוא נציג המחוז, ושאר 49 האחוזים אינם נחשבים כלל. כך סך כל הקולות שקיבלה המפלגה במדינה אינו בא לכלל ביטוי. מכאן שפעמים מפלגה שנתמכת על ידי מיעוט של מצביעים יכולה לקבל את הרוב בפרלמנט, מאחר שמצביעיה מרוכזים באזורים מסוימים. כך נשללת השיטה הרובנית. ברם, טענה זו אינה יכולה להישמע, ודאי לא בעוצמה כזו, ביחס לבחירות אזוריות. כאן ניתן לטעון ששיוך אזורי ואינטרסים אזוריים אינם פחותים בחשיבותם מאידיאולוגיות שונות, כלומר, ייצוג אזורי אינו נופל מייצוג תנועתי, בפרט במדינות גדולות, שבהן יש שונות גדולה של אינטרסים בין אזור לאזור: אלה נשענים על חקלאות לעומת אלה הנשענים על תעשייה, אלה ב-Hi Tech ואלה ב-Low Tech וכו'. אם רוצים שלא להינתן ייצוג וגם לאלה, הרי שיש מקום גם לבחירות אזוריות. אם כן, לא ניתן לטעון שההלכה שוללת את השיטה האזורית, אם כי השיטה היחסית-ארצית עולה עליה, בוודאי במדינה שאינה כה גדולה.

ד. נהנתנות בעל שררה

שאלה: לעיתים נשמעות טענות על נהנתנות יתר של בעלי שררה. מה היא נקודת המבט ההלכתית על שאלה זו, והאם ניתן להגדיר איזו הנאה מותרת ואיזו אסורה?
תשובה: דומה שהדעה הציבורית הרווחת רואה בנהנתנות בעל שררה מידה מגונה, בפרט אם זו נסמכת על קבלת מתנות מהזולת, וזאת גם ללא קשר למימד השוחד. אלא שלא כל דבר שהוא מגונה, בהכרח גם אסור, ולעניין זה, אין די בהצבעה על ערכי-על, כדוגמת 'דרך ארץ קדמה לתורה', 'נבל ברשות התורה' וכדומה. כאן המקום לתת את הדעת לשאלת האסור והמותר בנהנתנות בעל שררה. על לשון הכל, שגורה אמירתו של שלמה המלך (משלי טו, כז): "ושונא מתנות יחיה". בטעמו של דבר ביאר רש"י כי "מאחר שהוא שונא מתנות, כל שכן ששונא את הגזל", וזאת על דרך השלילה. המגיד משנה נימק זאת על דרך החיוב, בפירושו לרמב"ם, שכתב (הלכות זכיה ומתנה פי"ב הי"ז) כתב: "הצדיקים הגמורים ואנשי מעשה לא יקבלו מתנה מאדם, אלא בוטחים בה' ברוך שמו, לא בנדיבים, והרי נאמר: 'ושונא מתנות יחיה'". וכל זאת למה? ביאר המגיד משנה: "הטעם, שראוי לכל משכיל להסתפק במה שהוא הכרחי לו, ולא יבקש מותרות, ותהיה נפשו חשובה

על קניינו... וכל הירא את אלקיו יראה שלימה, לא יתעסק כלל ברדיפת ההון, ויבין כי כולו הבל, ויראת ה' הוא אוצר קיים, ולכן אמר דוד (תהלים קכח, א): 'אשרי כל ירא ה' ההולך בדרכיו', וסמך ענין לו (שם, ב): 'יגיע כפיו כי תאכל אשריך וטוב לך, לפי שהסתפקות בהכרחי מצליח האדם בעולם הזה ובעולם הבא - בעולם הזה, לפי שהקנאה והתאוה והכבוד מוציאים את האדם מן העולם, והשמח בחלקו ניצול משלושתן; ומיישר האדם להצלחת העולם הבא, שיעבוד את יוצרו עבודה תמה, ולא יתעסק בזולתו'. כך ההדרכה לכל אדם, וכך שבעתיים למנהיג, כהנמקת הסמ"ע,²⁵ שמקבל מתנות יתקשה להוכיח ולבקר את מעניקי המתנות.

הרמב"ם דייק היטב בלשונו הזהב, וכתב שהימנעות מקבלת מתנות היא דרכם של "הצדיקים הגמורים ואנשי מעשה". כלומר, אין זו דרכם של כלל הבריות, ובוודאי שאין זו חובתם. מעין זו, גם לשונו המפורשת של הטור (ח"מ סי' רמט): "מידת חסידות שלא לקבל מתנה משום אדם, אלא לבטוח בה' שיתן לו די מחסורו, שנאמר (משלי טו, כז): 'ושונא מתנות יחיה'". ברור שמידת חסידות - בעצם הגדרתה - אינה הלכה פסוקה ומחייבת.

סיפור נאה בגמרא (קידושין נט ע"א) אכן מתעד הנהגה כזו של הימנעות מקבלת מתנה, ואולם עצם אזכורו מלמד עד כמה הדבר מייחד את גדולי הרבנים. מסופר שם על רב גידל, שהחל להתעסק ברכישת קרקע מסוימת, אלא שרבי אבא קדם ורכש אותה. לימים התברר שרבי אבא כלל לא היה מודע לפועלו בנדון של רב גידל, ואז התבקש רבי אבא על ידי רבי יצחק נפחא למוכרה לרב גידל. תגובת רבי אבא הייתה כזו: למוכרה הוא אינו מוכן, משום שאין זה סימן טוב לאדם, למכור את הקרקע הראשונה שקנה. לעומת זאת, הוא כן מוכן לתת אותה מתנה לרב גידל, אלא שלכך סירב רבי גידל, משום ששונא מתנות יחיה (וראו שם סופו של מעשה - שהקרקע נשארה עזובה, ונקראה 'ארעא דרבנן'). מכאן שרב חשוב אכן חש, מעשית, להדרכת שלמה להימנע מקבלת מתנות, ואולם עצם הבלטת הסיפור כמעשה ייחודי של אמורא צדיק וחסיד, דווקא מלמדת כי זו דרך שרחוקה מחיוב הכלל.

לא בכדי טופחות על פנינו עובדות מתועדות של קבלת מתנות על ידי הקדמונים. וכי מי לנו גדול מאברהם אבינו, שאומנם מחד גיסא סירב לקבל דבר וחצי דבר

²⁵. חו"מ רמט, ד.

משלל מלחמת ארבעת המלכים נגד החמישה, ואף התעקש לרכוש בכסף מלא (ואף מופרז) את מערת שדה המכפלה, אך מאידך גיסא אמר לשרה (בראשית יב, ג): "אמרי נא אחותי את למען ייטב לי בעבורך וחיתה נפשי בגללך", וביאר רש"י על אתר: "למען ייטב לי בעבורך - יתנו לי מתנות". לא זו אף זו, מאוחר יותר שוב נאמר (שם כ, ט) על אברהם: "ויקח אבימלך צאן ובקר ועבדים ושפחות ויתן לאברהם", ואברהם לא סירב לקבלם.

יתירה מזו, הגמרא²⁶ מעניקה לגיטימציה כללית לקבלת טובות הנאה, בקובעה ככלל ש"הרוצה ליהנות - יהנה כאלישע" הנביא, שהייתה לו אכסניה קבועה וחינמית בביתה של האישה משונם (מלכים ב' ד, י): "עלית קיר קטנה... מטה ושלחן וכסא ומנורה, והיה בבואו... יסור שמה". נכון הוא שבמקביל, אותו אלישע סירב במפגיע לקבל דורון נכבד מנעמן שר הצבא (שם ה, טז): "ויאמר חי ה' אשר עמדתי לפניו אם אקח, ויפצר בו לקחת, וימאן", ועדיין, אין להתעלם מנכונותו לקבל אירוח ללא תמורה. המהרש"א²⁷ אכן עימת לגיטימציה זו אל מול הנחיית השנאה ממתנות, וביאר שהכנסת אורחים היא עניין חריג, שכן "כל אדם, עני הוא בדרך, מכלי תשמישים הצריכים לו". ואחר הכל, ברי שטובת הנאה הייתה שם.

חז"ל גם הורו כהנחייה מפורשת להיטיב עם תלמידי חכמים: "תלמיד חכם - בני עירו מצווין לעשות לו מלאכתו" (יומא עב ע"ב), אף להאכילו ולהשקותו (שם עא ע"א), לעשות לו פרקמטיא ולהנותו מנכסיהם (כתובות קיא ע"ב) ועוד. אמרות אלה, ושכמותן, אף שולבו בספרות הלכתית,²⁸ גם אם אינן מוסכמות.²⁹

אולי לשיא מגיעים הדברים, כאשר אנחנו חוזרים לשלמה המלך עצמו, אותו שהנחה על שנאת המתנות. ובכן, הכתובים עצמם מלמדים שהוא קיבל גם קיבל מתנות גדולות ומאוד מאוד נכבדות. דוגמה אחת מיני רבות לדבר: מלכת שבא. אחר שהיא נותרה אחוזת התפעלות מחכמת שלמה, מארמונו ומהתנהלותו, נאמר (מלכים א' י, י): "ותתן למלך מאה ועשרים ככר זהב ובשמים הרבה מאד ואבן יקרה, לא בא כבשם ההוא עוד לרוב אשר נתנה מלכת שבא למלך שלמה": הלזה ייקרא

26. ברכות י ע"ב.

27. חידושי אגדות, ברכות שם.

28. עיין שו"ת התשב"ץ, א, סי' קמב-קמח; כסף משנה, הל' תלמוד תורה פ"ג ה"י; ש"ך, י"ד רמו, כ-כא; ועוד.

29. עיין פיה"מ לרמב"ם, אבות פ"ד מ"ה; ורמב"ם הל' תלמוד תורה פ"ג ה"י.

”שונא מתנות“? וגם אם נכון שיש מחז”ל שאכן ביקרו את שלמה על ריבוי הכסף והזהב,³⁰ העובדה היא שאף הם לא ציינו ביקורת על קבלת המתנות. שלמה אכן ניצל את העושר העצום שתחת ידיו, אך לא רק לבנות את בית ה'. הכתובים מדגישים שאותם אוצרות שימשו אותו גם לבנות בית מלוכה מרהיב, כסא מפואר, בגדים, כתר, ועוד, ובכלל כל ”חשק שלמה“ (מלכים א' ט, א). והסביר המלבי”ם³¹ ש”בית ה' ובית המלך היו דברים נצרכים“, אלא שחוץ מהדברים הנצרכים, שלמה הוסיף בנה ”בניינים שלא היה צריך להם, רק שחפץ לעשות, לבנות ולנטוע ולהגדיל מעשיו אף שלא לצורך הדברים, רק כדי שיעשה מעשים הרבה“.

לאמתו של דבר, הבחנה חדה צריכה להיעשות בין שני סוגי אגירת רכוש על ידי המלך: לצרכי המלוכה - לצרכיו האישיים. סגנון הכתוב (דברים יז, י): ”כסף וזהב לא ירבה לו מאוד“ מכיל דגש על המילה ”לו“. בהתאם לכך, כתב הרמב”ם (הל' מלכים פ”ג ה”ד): ”לא ירבה לו כסף וזהב, להניח בגנזיו ולהתגאות בו או להתנאות בו, אלא כדי שיתן לחיילותיו ולעבדיו ולשמשיו. וכל כסף וזהב שירבה לאוצר בית ה', ולהיות שם מוכן לצרכי הצבור ולמלחמותם, הרי זה מצווה להרבותו, ואין אסור אלא להרבות לעצמו בבית גנזיו, שנאמר: 'ולא ירבה לו', ואם הרבה לוקה“. אמור מעתה, כל עוד מדובר באגירה לצרכי הציבור - ”מצווה להרבותו“. רק אגירה שתכליתה ”להתגאות בו או להתנאות בו“ אסורה, ומאחר שמדובר בעבירת לא תעשה - לוקים עליה.

בנוסף, יש בכתוב הדגשה נוספת: ”כסף וזהב לא ירבה לו - מאוד“. כלומר, אין המלך לוקה אלא רק על אגירה שמיועדת עבורו, וגם זאת לא בכל אגירה, אלא רק אם מדובר באגירה מרובה מאוד. כל עוד מדובר באגירה עבורו, אך כזו שאינה מרובה מאוד, הרי שלפחות מדאורייתא היא לא נאסרה.

קו הגבול והמידה, מה היא אגירה מרובה מאוד ומה לא, שוי להיות סובייקטיבי. מנהיג אחד באמת ובתמים מתקשה להתרכז ולקבל החלטות הכרחיות בלא עישון סיגר קובני מעולה ויוקרתית. לעומתו, מנהיג אחד כלל אינו זקוק לכך, ומבחינתו, דרישת סיגר יוקרתי אינה אלא גחמה נהנתנית גרידא. בשל כך, דרש הרמב”ם (הל'

30. ראה סנהדרין כא ע”ב; רבנו בחיי, דברים יז, יז; ועוד.

31. מלכים א' ט, א.

מלכים פ"ד ה"י) ממנהיג ישראל ש"בכל יהיו מעשיו לשם שמים, ותהיה מגמתו ומחשבתו להרים דת האמת, ולמלאות העולם צדק, ולשבור זרוע הרשעים, ולהילחם מלחמות ה'".

אמור מעתה: תנאים מפוארים ומלכותיים אינם בהכרח שליליים. גם קבלת מתנות וטובות הנאה אינה בהכרח פסולה, כל עוד מדובר בחלק מדרכה של דיפלומטיה ומהתנהלות שלטונית, שאינה מנוגדת להלכה ולמוסר ולהתנהגותית המלכותית המקובלת. המבחן העיקרי הוא בשאלה, האם הדבר נעשה לשם שמים, ועל כגון זה כבר אמרו חכמים (תוספתא שביעית פ"ג ה"ח): "הלב יודע אם לעקל ואם לעקלקלות".

ה. אבלות של נשיא המדינה

שאלה: אמו של נשיא המדינה מר יצחק הרצוג הי"ו, גב' אורה הרצוג ע"ה, הסתלקה לבית עולמה בראשית כהונתו. במהלך ימי האבלות, רבים ראוהו מהלך לא מגולח, גם לפני שועי-עולם בארץ ובעולם, כהלכותיו של אבל. הדבר זכה להערכה ולהוקרה ציבורית, בשל כיבוד הנשיא את אמו ובשל שמירתו על הלכה כתובה ומסורה. עם זאת, בה בעת עלתה השאלה, האם כבודו של נשיא המדינה אינו גובר על איסור התגלחת, ומתיר - אולי אף מחייב - את הנשיא להיראות במיטבו.

תשובה: כבוד נשיא מדינת ישראל חשוב ומשמעותי. עד כדי כך מגיעים הדברים, שהיה מי שסבר כי במות נשיא, חובה על כלל אזרחי המדינה לקרוע עליו.³² עם זאת, ודאי שכבוד נשיא המדינה אינו עולה על כבודו של מלך ישראל, שבעניינינו נפסקה הלכה:³³ "המלך חייב בכל דברי אבילות". נכון הוא שחלות על מלך אבל החרגות מסוימות,³⁴ ואולם כאמור, "בכל דברי אבילות" - כתגלחת, קריעה וכו' - דינו של מלך כדין כל אדם, והוא הדין ביחס לנשיא המדינה. יתרה מזו, שלא כמלך,

32. שו"ת קול מבשר, א, סי' עו; אך בשלהי תשובתו סייג הכרעה זו הלכה למעשה. וראה לעיל פרק ו אות א.

33. רמב"ם הל' אבל פ"ז ה"ז.

34. רמב"ם שם, ביחס ליציאה מביתו וניחום אבלים, ושם ה"ח, ביחס לניחומו ושיבתו על דרגש.

שאינו יכול למחול על כבודו,³⁵ הרי שנשיא יכול גם יכול למחול על כבודו.³⁶ וגם אם נכון הוא ש'נשיא' (שם) מכון לנשיא הסנהדרין, הרי שבנוגע לנשיא המדינה כבר הוכרע כך בעבר בנוגע לנשיא הרביעי, פרופ' אפרים קציר. ומעשה שהיה כך היה: גם לאחר שהתמנה פרופ' אפרים קציר לתפקידו הנשיאותי, בהיותו איש מדע מובהק, היה לו קשה להתנתק מעולמו המחקרי. עשה לעצמו אם כן הנשיא נוהג, להגיע מדי פעם למכון ויצמן שהיה ביתו המדעי שנים רבות. או אז פנה תלמידו-מקורבו, פרופ' מאיר וילצ'יק, לרבה של העיר רחובות, הרב שמחה הכהן קוק זצ"ל, ושאלו כיצד לנהוג בכבודו לאחר בחירתו. הרב שמחה קוק השיב במענה מפורט - שמצורף להלן כנספח.

תמצית מסקנתו הייתה כי פרופ' קציר, הידוע כענוותן ובורח מן הכבוד מאוד, ובמיוחד כאשר מדובר בחוג תלמידיו וחבריו להוראה משכבר הימים במכון, הרי וודאי שמוחל הוא על הכבוד המיוחד המגיע לנשיא, דהיינו לעמוד מפניו עד אשר ישב, חובה שכל אדם חייב בכבודו. עם זאת, נותר החיוב לקום מפניו קצת, באופן המשמר את כבודו. ועוד הוסיף וחתם כי 'יתכן וכדאי פעם לנהל שיחה עם הנשיא בעניין זה, ולהיווכח כי אכן מחל על כבודו'.

יפה נהג אפוא הנשיא יצחק הרצוג הי"ו, בשמירתו על הלכה כתובה ומסורה, בכבוד את אמו ע"ה - כך אכן נאה וכך אכן יאה לנשיאה של מדינת ישראל.

35. קידושין לב ע"ב, ועוד; רמב"ם, הל' מלכים ומלחמות פ"ב ה"ג.

36. קידושין שם; רמב"ם, הל' תלמוד תורה פ"ו ה"ו.

נספח

מכתב הרב שמחה הכהן קוק זצ"ל

בעניין כבוד נשיא המדינה מר אפרים קציר³⁷

ב"ה, יום כ"ז סיון תשל"ג 27.6.1973

לכבוד נכבדי, פרופ' וילצ'יק

מכון ויצמן, רחובות.

ברכת ה';

שבבת שאלתני בדבר דרכי ההנהגה שלך כלפי פרופ' קציר, אשר נבחר זה לא מכבר לנשיא ישראל. הבעיה נוצרה כתוצאה מהעובדה כי פרופ' קציר, הנשיא, ממשיך לפעול ולהורות במכון, כאשר נהג בתקופה שקדמה לבחירתו, והבעיה היא כיצד לנהוג בכבודו לאחר בחירתו.

והרי אשר נראה לענ"ד להשיבך בעניין זה.

מינוי נשיא שלא משבט יהודה: ידוע כי מלך אין להעמיד אלא מזרע בית דוד. ומקרא מפורש הוא בתורה: "לא יסור שבט מיהודה ומחוקק מבין רגליו" (בראשית, מ"ט י'). ורצה³⁸ לעיין בפירוש הרמב"ן על התורה שם המדגיש כי צווי זה נצחי הוא, לדורות, וכאשר מינו מלך שלא מזרעו של דוד, עברו על צוואתו של הזקן (יעקב) ונענשו בהם. וזה היה עונש החשמונאים שמלכו בבית שני, כי היו חסידי עליון, ואלמלא הם, נשתכחה תורה ומצוות מישאל. ואעפ"כ נענשו עונש גדול, וכל זאת בעבור שמלכו ולא היו מזרע יהודה ובית דוד. כל זאת בדבר הרמב"ן שם, שכאשר³⁹ רצוי לעיין בהם במקורם.

למרות שהנשיא אשר התמנה בבבל היה תמיד מזרע בית דוד, אך מותר למנות נשיא גם שלא משבט יהודה. סימוכין לכך ניתן למצוא בתשובת הרדב"ז (ג, ס' י).

37. הסיפור על פנייתו של פרופ' וילצ'יק לרב שמחה הכהן קוק זצ"ל מובא בבלוג ארכיון המדינה - המהדורה העברית, קישורית: http://israelidocuments.blogspot.com/2013/05/blog-post_23.html; והמכתב של הרב שמחה הכהן קוק, מצוין שם ומצוי בארכיון בקישורית: https://docs.google.com/file/d/0BxpR2IHZaDkHeVAtN3FPTjZINEE/edit?resourcekey=0-VqPG6cuM3sao0_idizlkZQ.

38. כנראה: וראה.

39. כנראה: שכאמור.

תקט), אשר בו הוא מעיד על "נגידות מצרים", מעין נשיא היהודים שם, אשר היה בסמכותו לענוש ולרדות בכח, צו⁴⁰ מלכות מצרים, והיה דן יחידי בדיני ממונות וקנסות, ומכה ומנדה ומחרים, כפי מה שצריכה השעה. ואמנם, לראשונה מונה לתפקיד זה נכבד מצאצאי בית דוד, אך "אחר שנפסקה זרע דוד ממצרים, או שלא היו ראויים מזרעו למינוי הנגידות, מינוי שראוי לה מצד חכמתו ומעשיו", א"כ אין צורך למינוי הנשיא דווקא משבט יהודה.

ועתה לדין כבוד הנשיא: הגמרא במסכת קידושין אומרת כי "מלך שמחל על כבודו אין כבודו מחול". אך לעומת זאת "נשיא שמחל על כבודו, כבודו מחול". וסיבת הדבר היא כי לגבי מלך ישנה מצוות עשה מיוחדת "שום תשים עליך מלך" - שתהא אימתו עליך. אך לגבי נשיא, אין מצוות עשה זו קיימת. מובן שחובה לנהוג בנשיא כבוד גדול, אך למרות זאת, קיים הבדל יסודי בין כבוד מלך ישראל לנשיא ישראל, לפחות לגבי ההלכה שאם מחל על כבודו - כבודו מחול. כך גם פסק הרמב"ם בהלכות תלמוד תורה פרק ו' הלכה ו'. וכך גם נפסק בשו"ע, יורה דעה, סימן רמ"ד הלכה י"ד, וזו לשון ההלכה שם: "ראה את הנשיא עומד לפניו מלוא עיניו ואינו יושב עד אשר ישב במקומו, או עד אשר יתכסה מעיניו. וכולם שמחלו על כבודם - כבודם מחול (הכוונה לחכם, אב בית דין ונשיא) ואף על פי כן מצווה לכבדם ולקום מפניהם קצת". אמנם הנשיא בו מדובר הוא נשיא הסנהדרין אשר יש לו סמכות תורנית ומדינית כאחת. אך מן הסברה, שאותן הלכות כבוד תנהגנה בנשיא ישראל, המוקיר תורה וחפץ ביקרה, כפרופ' קציר.

ולכן למסקנה נראה כי פרופ' קציר, הידוע כענותן ובורח מן הכבוד מאוד, ובמיוחד כאשר המדובר בחוג תלמידיו וחבריו להוראה משכבר הימים במכון, והרי וודאי שמוחל הוא על הכבוד המיוחל⁴¹ לנשיא, דהיינו לעמוד מפניו עד אשר ישב ועוד כיוצא בזה, חובה שכל אדם חייב בכבודו. נותר רק החיוב של "לקום מפניהם קצת", הנזכר בשולחן ערוך המובא לעיל. כך נראה גם ביחס להזמנות למסיבות וכדומה. וודאי כי אין כאן פקודת נשיא, אלא הזמנה והצעה אשר תכליתה העיקרית לא לכבד את הנשיא, אשר כבודו שמור ומובטח, אלא לכבד את המוזמן, להתכבד בכבוד הנשיא.

40. כנראה: לפי צו.

41. כנראה: המיוחד.

לכן גם לגבי זאת ניתן להניח מראש שישנה מחילה לגבי אישים אלו אשר משום מה לא נוכחו בטכס אליו הוזמנו (ייתכן וכדאי פעם לנהל שיחה עם כב' הנשיא על ענין זה ולהוכיח⁴² כי אכן מחל על כבודו בענייני הוראה והזמנות וכו'). מאידך, בשולי הדברים אציין כי מאז ומעולם הייתה הנשיאות בישראל תפקיד אשר נועד לרומם את קרן התורה בישראל, ולהרבות כבודה על ידי הליכה בדרכי ה', ואף אם יש על מלך להיות בחינת "ויגבה ליבו", הרי רק "ויגבה ליבו בדרכי ה'". ואנו תקווה כי אכן מסורת קודש זו לא רק שלא תיחלש חלילה, אלא אף תגבר, וכבודה של תורה ירומם כבוד הנשיא, העוסק והוגה בתורה תדיר.

ויהי נועם ה' עליך, ביקר

הרב שמחה הכהן קוק, רב ראשי לרחובות

42. כנראה: ולהיווכח.